

“

Отакі цікаві відомості вдалося виявити в результаті цього невеликого дослідження.

Як відомо, саме завдяки гастролям хору Олександра Кошиця в країнах Європи у 1919 та в США у 1922 році українська колядка «Щедрик» стала званою не тільки в Україні, а й у всьому світі. А тепер хочу повернутися до хору, який започаткував Олександр Кошиць у Грузькій восени 1896 року.

**Читайте статтю
«Спадщина братів Кошиців: невідомі сторінки
з історії двох сіл на Фастівщині»
Євгена Букета**

Євген Букет

СПАДЩИНА БРАТІВ КОШИЦІВ: НЕВІДОМІ СТОРІНКИ З ІСТОРІЇ ДВОХ СІЛ НА ФАСТІВЩИНІ

На початку січня 2024 року я вперше в новому році завітав до читальної зали Центрального державного історичного архіву України в м. Києві, де в одній із замовлених метричних книг свого рідного села Грузького, що тепер у Фастівському районі Київщини, побачив автографи священника — Митрофана Кошиця.

Настоятель із сусіднього села Козичанки тимчасово виконував обов'язки священника в Грузькій з 20 травня до 10 серпня 1897 року. В одному із записів цього періоду в метричній книзі фігурував «восприемником» (хрещеним батьком) мій прапрапрадід Юхим Гаврилів Букет.

Митрофан Антоній Кошиць, як виявилось, був старшим братом видатного композитора Олександра Кошиця. Почавши дослідження його життєпису, я відкрив для себе невідому раніше сторінку історії мого рідного краю, вивчення якого займаюся вже понад два десятиліття. Сторінка ця унікальна, адже поєднала двох братів Кошиців та дві найвідоміші українські колядки.

Про свого брата Митрофана згадував Олександр Кошиць. Частина його записів

була видана в 1947–1948 рр. у двох томах «Спогадів» та в 1951–1974 рр. у трьох частинах книги «З піснею через світ (Подорож Української Республіканської Капелі)». Спогади, щоденники, рукописні нотатки, листи Олександра Кошиця, які досі не надруковані, зберігаються в архіві Осередку української культури й освіти у Вінніпезі¹.

«У нас в родині жінки були більш твердої вдачі, ніж чоловіки. Всі ми в нашій родині жили дружно, лагідно й рідко сварились між собою. Кажуть сестри, що тільки старший брат Митрофан у свій час був заводіяка та жорстокий хлопець, часто бив сестер. Я, як найменший, виховався «мазунчиком». Мене

любили усі», — згадував Олександр Кошиць².

Далі наведу ще кілька важливих цитат з першої частини двотомника, виданого вже по смерті композитора і диригента.

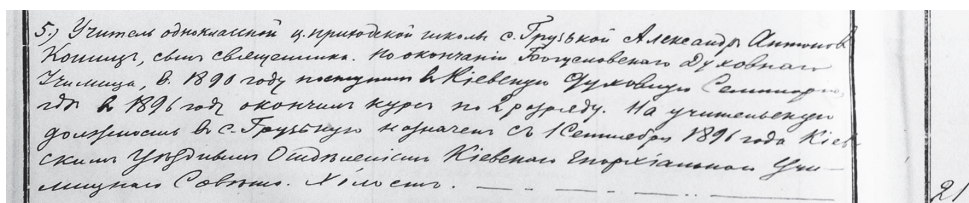
«Мій брат Митрофан малював. Я навіть пам'ятаю,

Олександр Кошиць, 1895 рік

¹ Соболь В. О. Щоденникові твори киево-могилянських вихованців. За матеріалами архівного фонду Олександра і Тетяни Кошиців // Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки. — 2015. — Т. 176. — С. 19.

² Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 1. — Вінніпег: Культура і освіта, 1947. — С. 70.

Біографія О. Кошиця в клірових відомостях церкви с. Грузька, 1896 рік

як він скопював «Христа с тростію» в зв'язаних руках. Оригінал належав, здається, Івідо Рені, чи Корреджіо. Мене вражало, що в руках у Спасителя була комишина з «качалкою» (цвітом) на кінці. Якраз такий комиш росте у нас на ставку»¹.

«Музикальні звуки завше тягнули мене до себе. У нас в хаті не було жадного музичного інструменту, аж поки брат Митрофан не привіз з Києва величезну гармонію «італійську», на якій сам почав грати й навчив Домцю. Вона грала, та виспівувала: «Покинь нещасний думку гадати», та «Ні, мамо, не можна нелюба любить»...

Потім Митрофан почав грати на скрипці, як мені було уже з десять років. Ту ж скрипку вживав і я, як був в Семінарії»².

«Раніш на цьому ставку [у Тарасівці — Є. Букет], дуже затишному і милому, були покладені кладочки. На них часто збирались собі сусідні дівчата «гулять». А коли мій брат Митрофан любився з Явдохою Свиридовою, що жила тут же близько ставка під горою (він на ній потім женився), то й пісню склали:

«Ой, на горі хатка, а в долині кладка,
Ой там грали, вигравали молоді дівчатка (2)
Одна Панасівна, друга Бубліївна (Липистина)
А третьої не пізнав, либонь Свиридівна (2) —
(Явдоха)

Кладочка тріпоче, водиця хлопоче,
А той Митьо через тин, як не перескоче (2).

Співали цю пісню на голос: «Ой, поїхав Саврадим». Так творяться народні пісні»³.

«Згадується усе: семінарія, товариші, Тарасівка, рідня, вчителювання, Козічанка і брат Митрофан та його хор»⁴.

Саме вивчаючи цю книгу я довідався, що майже пів року у 1896-му в моєму рідному Грузькому жив і викладав сам Олександр Кошиць! І хоч про цей період життя він згадував не найкращим чином, але присвятив йому великий колоритний шматок своїх спогадів, який я подаю нижче.

«Ціле літо я ходив, як прибитий і не знав, що його робити з собою. Але треба було на щось рішатись, бо над головою висіла військова повинність. Коли б я не взяв якої державної посади, то повинен був іти у салдати. Треба було шукати учительської посади, — не йти ж у попи!

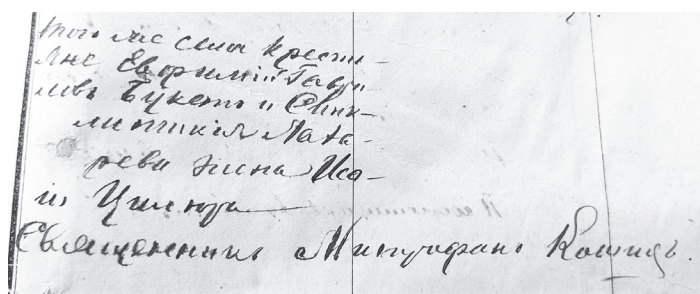
Брат мій Митрофан — піп у с. Козічанці (Київський пов.) мав сусіда — товариша попа в с. Грузькій, Київськ. пов., Михайла Стельмашенка. Там відкрилась нова народня школа (церковна) на «новому положенню», цеб то учитель одержував найвищу платню для шкіл цього типу, — аж 300 карб, на рік (!!). Брат поговорив з Стельмашенком, і той підняв у Києві питання про те, щоб мене призначили до цієї школи. Серед цієї безрадісної перспективи учителювання, була єдина утіха, що я буду біля брата та під началом його товариша. Я ще не знав, що то за птиця отой

¹ Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 1. — Вінніпег: Культура і освіта, 1947. — С. 52.

² Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 1. — Вінніпег: Культура і освіта, 1947. — С. 72.

³ Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 1. — Вінніпег: Культура і освіта, 1947. — С. 113.

⁴ Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 1. — Вінніпег: Культура і освіта, 1947. — С. 320.

Автограф Митрофана Кошиця в метричному записі Грузецької церкви, 1897 рік

Стельмах! Потім він виліз мені боком, хоч дуже можливо, що як би не він, життя моє можливо склалось би гірше. Іноді зло веде до добра.

Отож, як я казав, в такому невідрадному стані я провів ціле літо... на кожному кроці мене переслідувала думка: ці всі молоді хлопці поїдуть до Києва, до науки, до гарного товариства; перед ними роки Академії, культурного життя не тільки зараз, а й далі, — а ти повинен вертатись в попівське та учительське оточення, в глухе село, до якогось попа Стельмашенка (який тоді став мені огидний), до нелюбимої праці, до якої ти нездатний і невідготовлений, до самої сірої, безнадійної будуччини... Це все завдало мені великого жалю й суму...

Попрощавшись з Тучапським, поїхав я з братом на Фастів, залишивши Київ, як мені здавалось, назавше. Поїхав наче на неминучу смерть.

Не можу забути того холоду і тієї дороги з замерзлим груддям, по якій ми до пізньої ночі теліпались з Хвастова до с. Козічанки. Трясло так, що, здавалось, душа вийде з тіла; холод, сухий, неблаганний, каменив тіло й мозок, на душі безпросвітна, безнадійна темрява, а в голові весь час мелодія тієї

пісні, що ми в останнє співали з Тучапським — «Прощай, прощай, ти город Варшаво!». Здавалось, що з тією піснею я залишив у Києві навіки свою душу, ясні безтурботні дні молодості, усі щасливі хвили мого життя, — далі... чекала на мене мряка й непроглядна, сіра, буденна дорога «животіння»... Воно так і сталось...

Не буду, бо не можу, малювати картину мого «учителювання» в с. Грузькій (Київськ. пов.) — це був один жах і огида. Що я тоді переживав, не можна описати. По-перше, я попав на огидну для мене педагогічну роботу, якої я не тільки не любив, але й не умів. Вона починалася у 8 год. ранку, і кінчалася в 4 вечора. Стомлювався я так, що, лігши в ліжко спочити після роботи та чекати

поки сторожиха поставить самовара, я прокидався уже серед ночі, як і самовар погас, і чай у чайнику перекипів «на вінника». Прокинувшись у ночі, не міг уже заснути, читати не було чого, і я голодний брався за свою скрипку (добре, що ще в школі нікого не було) і грав, поки від стогону струн мені не стало страшно серед зимової тиші. Ранком починався в школі крик — приходили школярі, і починалась знов моя каторга: я цілком не умів вчити хлопців, не знав, як до них

Олександр Кошиць

підступити, яких методів вживати, бився як риба об лід, і мучився більше, ніж сам колись у Бурсі...

До того ж попав я до попа Мих. Стельмашенка, неймовірного падлюки. Це був тоді дуже розповсюджений тип селянина, що через Семинарію вискочив «на попи» й не знав де себе посадити з такого великого панства. Пиха зарозумілість, та самозакоханність доходили в нього до гомеричних розмірів. Це була в абсолютному змислі слова: свиня, товста, дурна, хитра, брудна й нахабна ... Як звичайно в таких випадках, він поневіряв мене не менше, як мужиків, з яких сам вийшов. Деякий час, я повинен був в нього обідати, бо годуватись більш не було де. Що за цими обідами я не витерпів від його «розумних» розмов, до того ж це були заздалегідь розмови з «Союзу Русского Народу»¹, я просто не можу розказати. (Він потім там і опинився, та ще й подавав проєкта в Сінод, щоб Шевченка відлучити від церкви, як Л. Толстого). Я просто тремтів від ненависти й злості. Не було жадної галузі знання, чи мистецтва, де б він не знав всьо до дна, де б він не був авторитетом і експертом. Включно по музику, до якої він мав свиняче вухо. Так тягнулось до самого нового року, коли все несподівано для мене скінчилося...

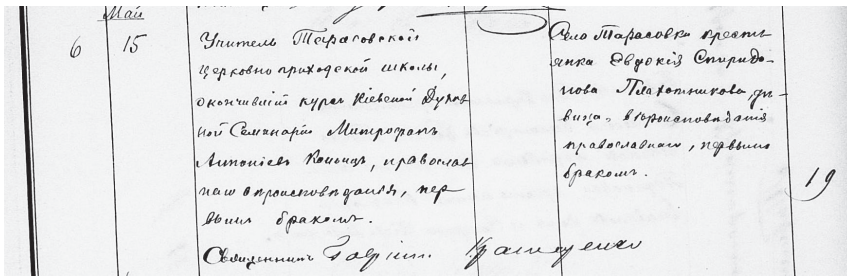
Треба сказати, що до цієї муки ще прибавився й церковний хор, яким я повинен був керувати. О, що то був за жах!!! Троє сопран-хлопців

¹ «Союз російського народу» (рос. «Союз русского народа») – російська ультраправа, монархічна і шовіністична політична організація, відома також, як партія чорносотенців. Була створена в жовтні 1905 року в Санкт-Петербурзі з метою протистояння прогресивним перетворенням у Російській імперії. Об'єднувала реакційне дворянство, духовенство, міську дрібну буржуазію. Відомо що о. Михайло Стельмашенко з 1909 року був дійсним членом «Київського клубу російських націоналістів» – шовіністичної антиукраїнської організації, яка діяла у Києві протягом 1908–1917 років та займала більш помірковану позицію, ніж «Союз російського народу». Тим не менше, її члени вважали українську мову жаргоном, а українську історію вигадкою, підтримуючи ідею «єдиної і невідомої Росії».

по 18 років (!), що співали штучним сопрановим фальцетом. Такі ж альти чоловік зо три. Тенорів чоловік з 15, що гукали наче на Майдані і... один бас, бас тільки через те, що: йому було 50 років. Він хрипів від горілки й тютюну, мов зарізаний, та засмороджував повітря на верству кругом себе. Це був не спів, а якийсь вовче виття, навіть гірше! І серед цього звиринця я повинен був махати руками, та провадити співанки катаральним горлом. Це був жах! Як це далеко було від того мистецтва, якому молилась моя душа і якого вона прагла!

Непорозуміння з попом заставили мене перейти на годівлю до пані «Кадечки» (Леакадія), досить літньої панни (польки) з синком, яка жила біля гуральні. У неї годувався винокур — пан Петкевич, дуже милий, симпатичний чоловік. Памятаю, як я перед обідом заходив у гуральню до п. Петкевича. Він там і жив. Треба було йти через завод у його кімнату, яка була над «бродільною». Усе повітря смердить брагою й вареною картоплею. В його кімнаті стара підлога танцює під ногами, а в щілини йде солодкий, дурманний дух від браги. Від одного цього повітря можна було бути завше п'яним. Вікно не замашене (закітоване), і з нього дме холодом. Ліжка не прибиралось, мабуть, скільки років, брудна білизна перемішана з якимись старими штаньми, книжками й попелом від цигарок ... На стіні гітара й картинка — олеографія — напівгола дівчина лізе на ліжка. На столі тютюн, гільзи, краватки, книжки, пляшка з абсентом, чарка, недокурки, коробочка вакси, хліб, щітки до чобіт і ще щось.. На стіні біля дверей під брудним простирадлом костюм і пальто; з під ліжка виглядають чоботи... Сам пан Петкевич — огрядний, красивий чоловік з бакенбардами «а ля Скобелев»²:

² Генерал-лейтенант Михайло Дмитрович Скобелев під час російсько-турецької війни 1877–1878 рр. здобув неабияку популярність. Саме його розкішні бакенбарди імітували у наступні роки чимало чепурнів Російської імперії. Також в його стилі вважалося розчісувати бороду на дві половини та носити чорні хутряні кошушки.

Запис про шлюб Митрофана Кошиця, с. Пединівка, 1891 р.

в розхристаній сорочці, без жилетки (камі-зельки) і піджака, оперезаний по товстому животу пасочком, і в нічних пантофлях, щось записує в заводський «журнал», сам закутаний клубком тютюнового диму. Здоровкаємось, п'ємо по чарці абсенту, він одягається, і йдемо до Кадечки обідати...

Панна Кадечка (Леакадія) живе в домику типового польського стилю, проти гуральні. В хаті у неї чисто, холодно, непри-вітно, і яюсь порожньо, як то буває у старих польок «девоток». У неї маленький син і песик мопс. В ідальні здоровий, довгий стіл. На одному боці три накриття для нас, а далі ... ліс пляшок. Чого тут тільки нема! Тут такі настойки, що я про них і не чув: вишнівка, порічки, черешня, сливянка, ожинівка, на ріжках, рябиновка (горибинівка), на яблуневому цвіту, на рожах, на оріхах (грецьких), на березових бруньках, на чаю, на сухарях; а крім того — проста, старка, абсент, англійська гірка, зубровка, листівка, золототисячник, звіробой, оранжівка, цитринова і т. д. Перелічити усього не можливо, була навіть цвяхівка (з цвяхом в пляшці), для куріозу — «шпагатувка» з шматом мотузка (шпагату) у пляшці. Цю уже пили тільки на доброму підпитку, та веселому на-строю, «так собі»...

Сідаємо за стіл, на якому уже багато ріж-них смашних перекусок гарячих і зимних. Випиваємо по простій, а далі по черзі кож-ної. Страва польська не дуже то смашна, але коли перейдеш усю гамму горілок та насто-йок, то все стає смашним. В кінці обіду ми

обидва уже під добрим «градусом», а мені ще треба годин дві працювати у школі! Отак ми «контентувались» кожного дня... аж до самого Різдва.

Перед Різдом я одержав повідомлення, що мені треба їхати в Звенигородку на вій-ськовий «прийом». Вийшов новий закон, що учителі хоч і звільняються від військо-вої служби, але повинні бути на екзамінації. Отже, наказ державний. Можна ж увияти моє здивування, коли піп Стельмашенко не захо-тів мене відпустити, бо, мовляв, я «підробив» цей папер, щоб поїхати серед шкільного року додому. Звичайно, що я його не послухав (часу зоставалось мало, щоб про відпустку поклопотатись у Києві), і поїхав самочинно. Приїхавши додому, застав порожню хату й самотнього батька, бо усі десь поїхали. Мене вразило, що все в хаті і в хазяйстві яюсь прийшло до занепаду. Як видно, з батько-вою старістю йшло до низу все. З сумною ду-шею поїхав я до Звенигородки на «прийом». Оглянули мене й записали у «ратки 2-го роз-ряду», цеб то, вільного від служби до випадку війни. Я трохи зітхнув вільніше і вирішив ки-нути учительювання, взятись за книжки, щоб тримати іспит спершу у Семинарії по всім предметам (за 6 років), щоб здобути права іти на конкурсні іспити в Академію. З цим намі-ром доїхав я до Грузької, щоб відмовитись від служби. Тут піп показав себе, якнайкраще: дав мені розписатись у книжці за піврічне утримання (150 карб.) і з цих грошей відра-хував 100 карб, (за рік) для своєї сестри, яка практикувалась у мене в школі для іспиту

на учительку. Такої умови з попом у мене не було, щоб за практиканство платив я, але він поставив мене перед фактом. Зосталося взяти 50 карб., обляяти попа і їхати додому, що я й зробив нічого не опустивши»¹.

Як влучно резюмував цей фрагмент спогадів історик Вадим Щербаківський у біографії О. Кошиця: «Після семінарії Кошиць був учителем парохіяльної школи в селі Грузьке Київського повіту, де заклав хор»². До цього хору я повернуся пізніше. А наразі подам біографію Олександра Кошиця, зафіксовану в кліровій відомості церкви Св. Архистратига Михайла с. Грузької за 1896 рік: «Учитель однокласной ц. приходской школы с. Грузькой Александръ Антоновъ Кошиць, сын священника. По окончаніи Богуславскаго Духовнаго Училища, въ 1890 году поступилъ в Кіевскую Духовную Семинарію, гдѣ в 1896 году окончилъ курсъ по 2 розряду. На учительскую должность въ с. Грузькую назначенъ съ 1 сентября 1896 года Кіевскимъ Уѣзднымъ Отдѣленіемъ Кіевскаго Епархіальнаго Училищнаго Совѣта. Холостъ. Лѣтъ отъ рождения 21. Чтеніе, пѣніе, катехизисъ знаетъ оч. хорошо. Поведенія весьма хорошаго»³.

Таку характеристику молодому вчителю підписав Михайло Стельмашенко (1864, м-ко Межиріч, Черкаський повіт — 18. 12. 1925, м. Париж, Франція) — священник, педагог, засновник Гімназії Стельмашенка в Києві.

Закінчив Університет Св. Володимира (1904) та Київську духовну семінарію. Був парафіяльним священником у с. Грузька Київського повіту у 1890–1897 рр., де ініціював будівництво нової церковної будівлі. В 1919 р. емігрував до Стамбула, потім — до Праги, пізніше — до Флоренції. Автор праць: «Политическая деятельность Петра

Скарги» (1902, отримав золоту медаль від історико-філологічного ф-ту за цю працю, про неї згадував М. Грушевський⁴), «Внутренний быт Польши по свидетельству современников» (1905), «История Рима» (1906), «Карманный путеводитель по Киеву» (1913) та ін.⁵

А ще М. Стельмашенко був кумом Митрофана Кошиця, адже хрестив 9 лютого 1892 року в Козичанці доньку Кошиця Ольгу⁶. Ця деталь пояснює багато чого — і влаштування молодшого брата до школи, і опіку над грузецькою парафією за відсутності настоятеля...

Отже, Митрофан Антоній Кошиць, старший брат Олександра, народився 2 березня 1862 року (за ст. ст.) в селі Ромашки Канівського повіту Київської губернії (тепер — Ржищівська міська громада Обухівського району на Київщині) в родині приходського священника Антонія Ігнатієвого Кошиця та його дружини Євдокії Михайлової. Це засвідчує запис про його хрещення від 6 березня того ж року⁷.

Подальші біографічні відомості отримані з клірових відомостей церкви Різдва Христового с. Козичанки. Закінчив курс Київської духовної семінарії в 1887 році. З 1 вересня того ж року призначений учителем церковно-парафіяльної школи села Тарасівки Звенигородського повіту при місцевій Свято-Покровській церкві. Резолюцією Київського митрополита Платона (Городецького) від 25 липня 1891 року призначений священником у с. Козичанку. 11 серпня того ж року Єпископ Чигиринський Іреней (Орда) рукоположив

⁴ Грушевський, Михайло Сергійович. Твори: у 50 т./М. С. Грушевський; редкол.: П. Сохань (голов. ред.), І. Гирич та ін. — Львів: Видавництво «Світ», 2002. — Т. 15. — С. 312.

⁵ Детальніше про Михайла Стельмашенка та його родину я розповів у газеті «Макарівські вісті». Див.: Російські емігранти з Грузького // Макарівські вісті. — 2020. — 11 грудня. — № 48 (11157). — С. 4–5.

⁶ ЦДІАК України. — Ф. 127. — Оп. 1079. — Спр. 655. — Арк. 49 зв. — 50.

⁷ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1012, спр. 3413, арк. 1524 зв. — 1525.

¹ Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 1. — Вінніпег: Культура і освіта, 1947. — С. 288–295.

² Щербаківський В. Олександр Антонович Кошиць. — Лондон, 1953. — С. 14.

³ ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1313, арк. 107 зв. — 108.

Олександр Антонович Кошиць народився 30. серпня ст. ст. 1875 р. в селі Ромашках, канівського повіту, в сім'ї священика Антона Ігнатовича Кошиця. Потім, через два роки переїхав у село Тарасівку, звенигородського повіту, в село сусіднє із селом Кирилівкою, де народився Шевченко. В серпні 1884 р. він був відданий до богуславської бурси, яку закінчив 28. червня 1891 р., а в серпні цього ж року поступив у київську семінарію, яку закінчив 1896 р. Після семінарії, Кошиць був учителем парохіяльної школи в селі Грузьке, київського повіту, де заклав хор. У серпні 1897 р., після великого і важкого конкурсного іспиту вступив до київської духовної Академії. На другий рік він став уже диригентом академічного хору, який співав у церкві т. зв. Братського Манастиря, збудованого Мазепою. Його диригування досягнуло того, що потрапити у братську церкву було дуже важко тому, що люди збиралися туди ще перед початком Служби Божої.

Щербаківський В. Олександр Антонович Кошиць. Лондон, 1953. С. 14.

його на диякона, а 15 серпня — на священника (грамота за № 31).

Його дружина — Євдокія Свиридова Плахотникова з Тарасівки, про яку вище згадував Олександр Кошиць. Побралися вони в Свято-Михайлівській церкві с. Пединівки Звенигородського повіту 15 травня того ж 1891 року¹. Діти — Ольга (1892 р. н.), Софія (1895 р. н.) — народилися в Козичанці. Цікаво, що у 1894–1896 рр. Митрофан Кошиць двічі перебував під слідством за звинуваченням у побитті спершу псаломщика Федора Клеопова, а потім — козичанського селянина Бедрицького. Обидва рази всі звинувачення були зняті². Але про жорсткість старшого брата Олександр Кошиць згадував у спогадах, про це йшлося вище.

Врешті, Митрофан у Козичанці надовго не затримався (до серпня 1898 р.). У 1904 році він правив у Сологубівці на Вінниччині³.

Цією інформацією відомості про Митрофана Кошиця наразі обмежуються. Його подальша доля потребує досліджень. Наприкінці другого тому «Спогадів» Олександр

Кошиць розповідає про історію свого роду⁴, але про брата в ній згадує лише побіжно.

Отакі цікаві відомості вдалося виявити в результаті цього невеликого дослідження. Як відомо, саме завдяки гастролям хору Олександра Кошиця в країнах Європи у 1919 та в США у 1922 році, українська колядка «Щедрик» стала знаною не тільки в Україні, але й у всьому світі. А тепер хочу повернутися до хору, який започаткував Олександр Кошиць у Грузькій восени 1896 року.

Нащадки його учасників і продовжувачі народної пісенної традиції села — колектив «Живиця». В 1994 році їхній спів був записаний етномузикологом Ганною Коропніченко. Серед записів було й автентичне виконання космогонічної колядки «Ой, як же це було ізпрежди віка...». Відтоді вона набула неабиякої популярності. Її виконували десятки разів. Зокрема, Олег Скрипка, гурт KAZKA (2020), Alyona Alyona, Jerry Heil та Monika Liu (2022) та ін. Отак неймовірно село Грузьке на Київщині поєднало Олександра Кошиця зі ще однією відомою і надзвичайно популярною колядкою. ■

¹ ДАЧО, ф. 931, оп. 1, спр. 451, арк. 38 зв.

² ЦДІАК України, ф. 127, оп. 1011, спр. 1313, арк. 46 зв. — 47.

³ Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 2. — Вінніпег: Культура і освіта, 1948. — С. 84.

⁴ Олександр Кошиць. Спогади. В 2-х частинах. — Т. 2. — Вінніпег: Культура і освіта, 1948. — С. 260–271.